

Leerlijn 1

Basale ontwikkeling

(sociaal-emotionele ontwikkeling & praktische redzaamheid)

Sociale en emotionele ontwikkeling

Inleiding en toelichting

Bij alle onderdelen van sociale emotionele ontwikkeling moet er een verschil gemaakt worden tussen slechtziendheid en blind zijn.

Voor blinden zijn een aantal doelen niet van toepassing terwijl deze doelen voor slechtzienden wel degelijk van toepassingen kunnen zijn.

Bij het ontwikkelen van zelfbeeld ontdekt een jong kind dat hij/zij qua uiterlijke kenmerken anders is dan anderen om zich heen. Vervolgens gaat het kind zichzelf herkennen en zichzelf en de wereld om zich heen in bepaalde categorieën onderverdelen zoals bijvoorbeeld "jongetjes", "meisjes", "baby's". In de kleuterperiode gaat er een soort zelfbeeld ontstaan, bestaande uit fysieke kenmerken zoals kleur ogen of haar, maar ook bezittingen (speelgoed) of lichamelijke activiteiten (zoals kunnen fietsen).

Ook gaat het kind langzamerhand meer onderscheid maken tussen wat anderen bij hem zien en de eigen innerlijke gevoelens waar anderen geen zicht op hebben.

Omdat kinderen met een visuele handicap minder prikkels ontvangen dan ziende kinderen, krijgen ze informatie verbrokken binnen. Ze hebben alle andere zintuigen; reuk, tast en gehoor nodig om contact te maken met hun omgeving en om geluiden, stemmen, mensen, voorwerpen te herkennen en te interpreteren.

Het vraagt van ouders en begeleiders van kinderen met een visuele handicap een actieve en sensitieve houding om ontwikkeling op gang te brengen. Het

kind reageert wel maar anders dan men gewend is en de volwassene moet signalen leren verstaan. Het koesterend en verzorgend contact zoals bij jonge kinderen dient langer volgehouden te worden om het kind te laten ervaren dat het contact met de wereld om hem/haar heen plezierig en aangenaam kan zijn. Door zo bewegend met veel tastervaring met het kind om te gaan is de volwassene lange tijd als het ware het verlengstuk van een kind.

Bron: De spelontwikkeling van meervoudig gehandicapte kinderen, door A. van Eijden en Yolanda Moleman.

Praktische redzaamheid

Inleiding en toelichting

Het onderdeel praktische redzaamheid richt zich met name op vaardigheden voor leerlingen met een jonge ontwikkelingsleeftijd. Het gaat om doelen van zelfredzaamheid om zoveel mogelijk zelfstandig te kunnen functioneren in het dagelijks leven, in allerlei situaties en verschillende omgevingen. Voor veel VG-MG leerlingen blijft er een bepaalde behoefte aan ondersteuning op dit vlak bestaan, maar het streven is een zo groot mogelijke zelfstandigheid. Doelen voor een hogere ontwikkelingsleeftijd zijn ondergebracht in de tussendoelen Oriëntatie op mens en samenleving.

Bij tussendoelen 8.6 is er een overlap met de leerlijn Oriëntatie en Mobiliteit. Wij hebben deze deels overgenomen en/of samengevat.

Kerdoelen

Sociaal-emotionele ontwikkeling

OVM

MH-lijn Zelfbeleving, zelfbeseft, competentie

OVM

MH-lijn Emotionele ontwikkeling

OVM

MH-lijn Relatie met volwassenen

Kerdoel 2

De leerlingen leren met behoud van het gevoel voor zelfvertrouwen en zelfwaardering omgaan met de eigen mogelijkheden en beperkingen.

Subdoelen:

- 2.1 Ze leren aangeven wanneer ze hulp nodig hebben.
- 2.2 Ze leren hun gevoelens, wensen en opvattingen uiten en ermee omgaan.
- 2.3 Ze leren een zo reëel mogelijk zelfbeeld ontwikkelen.
- 2.4 Ze leren autonomie en zelfredzaamheid ontwikkelen.
- 2.5 Ze leren zelfvertrouwen en zelfwaardering ontwikkelen.
- 2.6. Ze leren een reëel beeld hebben van hun eigen toekomst, interesses en mogelijkheden.

Kerdoel 3

De leerlingen leren omgaan met anderen.

Subdoelen:

- 3.1 Ze leren contact leggen met anderen.
- 3.2 Ze leren verschillen respecteren tussen mensen.
- 3.3 Ze leren handelen naar algemeen geaccepteerde normen en waarden.
- 3.4 Ze leren in de groep voor hun eigen mening uitkomen.
- 3.5 Ze leren voor anderen opkomen.
- 3.6 Ze leren de consequenties voor eigen gedrag nemen.
- 3.7 Ze leren concrete sociale vaardigheden op het juiste moment en de juiste plaats toepassen.
- 3.8 Ze leren samenspelen en samenwerken.

Praktische redzaamheid

OVM

MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid

Kerdoel 8

De leerlingen leren hun dagelijkse activiteiten en behoeften zoveel mogelijk zelfstandig realiseren.

Subdoelen:

- 8.1 Ze leren zichzelf kleden en verzorgen.
- 8.2 Ze leren zelfstandig eten en drinken.
- 8.3 Ze leren zelfstandig naar het toilet gaan.
- 8.4 Ze leren ruimten en voorzieningen in hun leef- en/of schoolomgeving gebruiken.
- 8.5 Ze leren de verschillende personen en hulpverleners en hun functie herkennen.
- 8.6 Ze leren ondersteuning vragen als ze die nodig hebben.

Ruimtelijke oriëntatie en mobiliteit

Kerdoel 9

De leerlingen leren zich in de ruimte (binnen en buiten) oriënteren en verplaatsen.

Oriëntatie op ruimte

Kerdoel 40

De leerlingen leren het eigen lichaamsschema gebruiken voor het verkennen en ordenen van de ruimte om zich heen.

Kerdoel 40 vormt geen onderdeel van het onderwijsprogramma voor leerlingen in leerroute A.

Kerdoel 41

De leerlingen leren de plaats aangeven van voorwerpen in voor hen bekende ruimten vanuit hun eigen positie en ten opzichte van elkaar.

Kerdoel 42

De leerlingen leren de weg kennen en benoemen in de eigen leefomgeving.

Kerdoel 43

De leerlingen leren inrichtingsaspecten herkennen in de eigen leefomgeving.

Kerdoel 43 vormt geen onderdeel van het onderwijsprogramma voor leerlingen in leerroute A.

Kerdoel 44

De leerlingen leren aangeven in welke opzichten het dagelijks wonen, werken en vrijetijdsbesteding van sommige mensen overeenkomt en verschilt.

Kerdoel 44 vormt geen onderdeel van het onderwijsprogramma voor leerlingen in leerroute A.

Materiaal en bronnen

Bij Kerndoel 2

- Samenspel tegenspel spel, door: Beatrijs Nolet
ISBN 90.276.2168.3
- Vijfwijzer, LVC3
- Ervaar het maar, Thyra Koeleman
- Beter omgaan met jezelf en anderen. Uitgever: CPS
ISBN 9065084878
- Relatiewijzer in de klaspraktijk, bijlage bij Samenspel tegenspel spel, door: Beatrijs Nolet, ISBN 90.276.2168.3
- Nee=Nee weerbaarheidstraining, door: I. Verhoof-van Gool en G. Vermeer
- Stel je voor, werkboek Stel je voor ISBN 90-76612-03-x
- Puk&Ko. Uitgever Zwijsen CED Groep
- Ontwikkelingsvolgmodel zeer jonge kinderen. Uitgever: Seminarium voor Orthopedagogiek
- Een programma van jezelf, door: C. Vlaskamp, P.Poppes, R. Zijlstra, ISBN 90 232 4125 8
- Methode contact, door: Marleen Jansen

Bij Kerndoel 3

- Beter omgaan met jezelf en de ander. Uitgever: CPS ISBN 90.6508.487.8
- Methode Groei. Uitgever: J.H. Kok Kampen
ISBN 90 242 3923 0
- Stel je voor, werkboek sociale vaardigheden
ISBN 90.76612.03.x
- Drama moet je doen. Uitgever: Thieme Meulenhoff
ISBN 90.280.22171
- Bekijk het maar, sociale vaardigheden training niveau B
- Nee=Nee Weerbaarheidstraining I.Verhoof-van Gool en G. Vermeer
- Puk & Ko speelt totaalprogramma voor meertalige peutergroepen. Uitgever: Zwijsen CED groep.
- Ontwikkelingsvolgmodel zeer jonge kinderen. Uitgever: Seminarium voor Orthopedagogiek
- Een programma van jezelf, door: C. Vlaskamp, P.Poppes, R. Zijlstra ISBN 90 232 4125 8
- Methode contact, door: Marleen Jansen
- Kleine stapjes. Vroeghulpprogramma voor kinderen met een ontwikkelingsachterstand. Door Moira Pieterse en Robin Treloar. ISBN 90 75704 08 9 (Boek 7 Persoonlijke en sociale vaardigheden)

Bij Kerndoel 8

- Vijfwijzer
- Ontwikkelingsvolgmodel (OVM), Zeer Jonge Kinderen, Dick Memelink, Seminarium voor Orthopedagogiek
- Ontwikkelingsvolgmodel (OVM), Jonge Kinderen, Dick Memelink, Seminarium voor Orthopedagogiek
- Ervaar het maar, Thyra Koeleman
- LVS-MG, Sociale en Emotionele Ontwikkeling, Onderdeel Zelfredzaamheid
- Ontwikkelingslijnen ZML, katern Praktische redzaamheid. Uitg. SLO
- Instructieboek: Zelf aan, zelf uit
- Dit is een instructieboek voor therapeuten, ouders en leerkrachten van visueel en verstandelijk gehandicapte kinderen om het aan- en uitkleden aan te leren. Dit instructieboek is gemaakt door twee vierdejaars studenten van de opleiding ergotherapie te Hoensbroek, in opdracht van onderwijs. Sensus (toen Convergo) te Breda
- Programma: Kleine stapjes, een vroeghulp programma voor kinderen met een ontwikkelingsachterstand, door: Moira Pieterse en Robin Treloar ISBN 90 75704 08 9; Boek 7 Persoonlijke en sociale vaardigheden
- Stappenplan voor zindelijkheidstraining
- Het is een checklist om te kunnen besluiten om wel/niet over te gaan naar zindelijkheidstraining
- Schrijver: Ineke Aerts in het kader van opleiding Speciaal Onderwijs 2004
- CED-leerlijnen, Wonen en vrije tijd
- Bouwplan Zelfredzaamheid, Bartiméus, Bosschool
- Reynell Zinkin schalen, Sociale aanpassing

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
0 tot 3 maanden			
B1	Uit lust en onlustgevoelens.	Prikkels aanbieden en reactie observeren.	Tastmateriaal, smaken, geuren, stemmen, muziek, geluiden.
B2	Laat zich kalmeren wanneer behoeften bevredigd worden. <i>Toelichting:</i> het betreft behoeften als eten, verschonen, lichamelijk ongemak verzachten.		
B3	Volgt een verticale beweging (van voorwerp of persoon) vanuit het midden van het blikveld.	Materiaal aanbieden en observeren.	Aandacht trekken met voorkeurs-voorwerp/geluid, wanneer focus ontstaat beweging in gang zetten.
B4	Volgt een bewegend voorwerp met de ogen van links naar rechts en kijkt het voorwerp na in de richting waar het verdwijnt.		
B5	Kijkt gericht enkele seconden naar een voorwerp of een gezicht.		
B6	Laat merken dat er iets gebeurt dat hij fijn vindt.	Als bij B1.	Als bij B1.
B7	Lacht (of geeft een andere positieve reactie) als een ander tegen hem praat.	In een kring of 1 op 1 moment.	Verhaal, lied, begroetingsritueel met de naam van betreffende leerling.
B8	Laat merken dat hij ergens angstig voor is. <i>Toelichting:</i> de leerling laat dit merken door onder meer te gaan huilen, zich af te wenden, door zich op te winding, erg druk te zijn.	Lichaam gebonden ervaringen, geluiden ervaren.	Schommelen, draaien, wiegen, geluiden/muziek hard en zacht.
B9	Ervaren lichaam → Reageert op zijn omgeving: richt zich naar hetgeen hij wil zien met oogbewegingen, draaien met hoofd.	Observeren van reactie.	Aandacht trekken met voorkeurs-voorwerp/geluid.
B10	Ervaren lichaam → Is zich bewust van geluid: richt zich naar geluidsbron, heeft luisterhouding.	Als bij B9.	Als bij B9.

B11	Reageert op aandacht en succes.	Binnen alle leersituaties.	Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van succeservaringen.
B12	Geeft een positieve reactie als hij een vertrouwd persoon opmerkt. <i>Toelichting:</i> doordat hij de ander ziet, hoort, ruikt, of voelt.	Bij iedere opening van contact (methode contact).	Gebruik maken van een voor de leerling herkenbaar begroetingsritueel.
B13	Reageert op een bepaalde prikkel door het hoofd (of de ogen) te draaien.	Eet, speel en bewegingsmomenten.	Prettige prikkel (bijv. geur) koppelen aan prettig gevolg (bijv. favoriete smaak aangeboden krijgen).
B14	Is te beïnvloeden en te kalmeren bij angst en/of woede door een vertrouwd persoon. <i>Toelichting:</i> de leerling verandert het gedrag in reactie op de vertrouwde stem van een begeleider of leerkracht.	Observeren van effect van verschillende aanpakken.	Erkennen en benoemen van de emotie van de leerling.
B15	Laat zich kalmeren door een bekende gewoonte. <i>Toelichting:</i> bijv. door een aai over het hoofd, door een aanraking op de schouder.	Binnen alle begeleidingssituaties. Onderzoek en observeer welke benadering passend is bij de leerling.	Herkennen, erkennen en benoemen van de emoties van de leerling.

3 maanden

OVM	<p>MH-lijn Zelfbeleving, zelfbesef, competentie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zintuigen worden actief. • Reageert steeds alerter op vertrouwde verzorgers en aanpak. Glimlacht uit welbevinden (glimlach, spiertonus). • Ingespannen kijken, luisteren, verstillen of bewegen bij aanbieden van zintuiglijke prikkel. • Geïnteresseerd in gezichten/bewegingen. • Trappelen/bewegen bij herkenning van stem. • Reageert op initiatief van de ander. • Is sneller stil bij vertrouwde personen. • Laat verschil in huilen horen. • Lacht tegen gezichten.
-----	---

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
OVM	<p>MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zintuigen worden actief. • Reageert alert op omgevingsprikkelers. • Deint mee op de emotie van de ander; nog lust en onlust gestuurd. • Ondergaat dagelijkse handelingen en reageert hierop. • Reflexen werken o.a. zuig- en grijpreflex, stap- en kruipreflex (tot 2 maanden) hoofd optillen. • Reageert met één of meerdere zintuigen op initiatief van de ander (het volgen van de rammelaar). Als jij lacht, lacht het kind ook (meedeinen). Sociale glimlach. Huilt bij honger, slaap, overprikkeling. • Geniet van herhalende activiteiten: eten, drinken, wassen. 		
OVM	<p>MH-lijn Emotionele ontwikkeling</p> <ul style="list-style-type: none"> • Toont basale lust en onlust gevoelens. • Deint mee op de emotie van de ander. • Interesse en aandacht worden zichtbaar. • Glimlacht uit welbevinden. • Afwenden/wegkijken bevordert emotionele controle. • Geeft een reactie op prikkel van binnenuit of van buitenaf. Meedeinen (bijv. gaat lachen of laat onrustige lichaamshouding zien). • Verschil in huilen bij honger, vermoeidheid, vuile luier, pijn, onrust. • Reguleert te veel aan prikkels door af te wenden, ((oog)contact te verbreken, weg te kijken). • Raakt gemakkelijk uit evenwicht als het reguleren niet lukt. 		
OVM	<p>MH-lijn Relatie met volwassenen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Reageert op initiatief/stem van bekende personen. • Focus kort op gezichten. • Reageert meer bij vertrouwde personen. • Regelt zelf zijn aandacht via wegdraaien of wegkijken. • Reageert op initiatief van vaste bekende personen door toewenden, 		

- ontspannen lachen, geluidjes, bewegen, spierspanning.
- Wordt stil nadat het opgepakt wordt.
  - Kijkt kortstondig naar een gezicht, fronst, lacht als reactie.
  - Reageert, maakt geluidjes, lacht bij aanraken en oppakken.

B16	Beweegt het lichaam om het bewegen en verkent zo onbewust de ruimte.	Sherborne, tBiM.	Bij niet mobiele leerlingen gaat het om samen verkennen op een kleiner vlak. Tafel, rolstoelblad. Samen bewegen met gebruikmaking van het lichaam van de leerling en begeleider. Materiaal in de nabijheid plaatsen zodat leerling het al bewegend tegenkomt.
B17	Verkent de omgeving onbewust door te rollen.		Leerling op de grond of in box leggen.
B18	Accepteert ADL handelingen (zoals: baden, douchen, gezicht wassen, haren kammen, zich verschonen, neus schoonmaken, aan- en uitkleden).		
B19	Opent zijn mond als voedsel wordt aangeboden.	Binnen ADL-momenten en sensorische integratie en module lessen horeca.	
B20	Laat zien of horen dat hij een eenvoudige ADL handeling niet kan uitvoeren.		
B21	Richt zich op mensen in de naaste omgeving. <i>Toelichting:</i> de naaste omgeving is de ruimte binnen 1 tot 2 meter afstand.	Methode contact. Bij iedere aanvang van contact of een nieuwe activiteit.	1 op 1 gesprek/begeleidingsmoment Gebruik maken van rituelen, standaard liedjes, verhalen. Oefenen met het in stand houden van contact, beurtgedrag (methode contact).
B22	Reageert als reactie op een volwassene. <i>Toelichting:</i> de leerling reageert met een lach of glimlach.	Methode contact. Bij iedere aanvang van contact of een nieuwe activiteit.	1 op 1 gesprek/begeleidingsmoment. Gebruik maken van rituelen, standaard liedjes, verhalen. Oefenen met het openen van contact, beurtgedrag (methode contact).

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B23	Beleeft plezier aan contactspellen. Interactie.	Observeren van reacties binnen begeleide spelsituaties.	Stoelspellen, Kiekeboe, actie reactie spelletjes in 1 op 1 situatie.
B24	Vertoont activiteit met speelgoed, veelal mondgericht.	Observeren van gedrag in vrije spelsituaties en in kennismaking met nieuwe (onbekende materialen).	Aanbieden voorkeursvoorwerpen/ geluid.
B25	Reageert als een persoon tegen hem/haar praat.	Methode contact. Liedjes kist. Op ADL momenten. Observeren van de mogelijkheid tot prikkelregulatie. In de groep.	Maak gebruik van vaste openings- en afsluitingsrituelen bij de opening/ afsluiting van contact of aanvang/ afronding nieuwe activiteit. Materialen en liedjes die bij de leerling een reactie uitlokken. Rituelen rond ADL momenten.
B26	Kijkt en speelt met eigen handen (en voeten).	Observeren van gedrag in vrije spelsituaties, sensomotorische integratie, bewegingsonderwijs. Sherborne, BiM.	Leerling bewust maken van eigen lichaam, samen bewegen, aanraken, diepe druk toepassen. Fysiek begeleiden van het onderzoeken van eigen handen en voeten.
B27	Reageert anders op een bekend dan een onbekend persoon.	Observeren van gedrag in beide situaties. Bewust kennis laten maken met onbekende personen en situaties.	Als bij B25.
B28	Gaat zelf (op eigen initiatief) sociale interactie aan.		
B29	Draait het hoofd of de ogen richting een geluid dat vlakbij wordt gemaakt.		

B30	Kan handelingen herhalen die succesvol zijn, genieten van succes ervaringen.	Binnen alle leersituaties.	Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van succeservaringen.
B31	Geniet van belangstelling.	Binnen alle leersituaties.	Complimenteren, herkennen en erkennen van kind als persoon, waardering uitspreken voor acties van het kind, veelvuldig naam benoemen, signaleren er benoemen van contact initiatieven vanuit leerling.
B32	Reageert met geluiden mimiek en/of glimlach op stemmingsverandering.		
B33	Reageert met geluiden mimiek en/of glimlach op gezichtsuitdrukkingen. van volwassenen.		
B34	Geeft blijk van herkenning bij toenadering door een vertrouwd persoon.	Observeren van gedrag in beide situaties. Bewust kennis laten maken met onbekende personen en situaties.	Maak gebruik van vaste openings- en afsluitingsrituelen bij de opening/ afsluiting van contact of aanvang/ afronding nieuwe activiteit. Materialen en liedjes die bij de leerling een reactie uitlokken. Rituelen rond ADL momenten.
B35	Reageert als een volwassene een verandering van emotie toont.		
B36	Reageert als de volwassene ineens een andere gezichtsuitdrukking heeft.		
B37	Merkt personen op die door bewegen aandacht proberen te trekken. <i>Toelichting:</i> bijv. door naar de leerling te zwaaien.	Bij iedere vorm van contact (methode contact).	Gebruik maken van een voor de leerling herkenbaar begroetingsritueel.

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
--------	--------------	---	---

6 maanden

OVM	<p>MH-lijn Zelfbeleving, zelfbeseft, competentie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wederzijds communiceren komt op gang. • Reageert/lacht met onderscheidt tussen personen. • Wordt overdag actiever; is herhalend manipulerend bezig met zichzelf en met spel materiaal. • Vocaliseert in zichzelf, ontdekt handen en voeten, rekt en grijpt naar babygymnastiek spel materiaal, stopt van alles in de mond. • Herkent vaste personen. • Oogcontact, geluidjes, bewegingen met vertrouwde volwassenen (communicatie). Zichtbare activiteit. 		
OVM	<p>MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • De leerling richt zich uit zichzelf op mensen en voorwerpen. • Gaat gericht grijpen. • Is een tijdje alleen bezig. • Wordt gericht motorisch actief. • Lacht, kraait etc. uit herkenning naar vertrouwde volwassenen. • Verkennen met de mond. • Gericht grijpen naar voorwerpen, richt zich op. • "Helpt" mee de fles vast te houden. 		
OVM	<p>MH-lijn Emotionele ontwikkeling</p> <ul style="list-style-type: none"> • Signalen van de basis emoties zijn aanwezig. • Beleeft zichtbaar plezier in lichamelijk interactiespel. • Bewegen is onderdeel van de interactie. Reageert op de stemming van de persoon. Zoekt lichamelijk en/of oogcontact. • Basale (ongerichte) emoties zijn merkbaar in o.a. gezichtsuitdrukking, spierspanning, ademhaling. 		

- De komst van een vertrouwd persoon werkt positief, kalmerend en wordt veelal geuit middels lichaamstaal.

OVM	<p>MH-lijn Relatie met volwassenen</p> <ul style="list-style-type: none"> • De leerling heeft voorkeur voor initiatieven en/of gezichten van bekende personen. • De volwassene richt de aandacht van het kind op een voorwerp. • In face-to-face of lichamelijk contact heeft het enige aansluiting bij de gevoelens van de ander. • Verwacht te worden opgetild door de armen of de beentjes te bewegen, het hoofdje op te tillen, etc. • Glimlacht spontaan. • Reageert intenser bij vertrouwde personen (zich richten op bekende stemmen, aanleunen, volgen met de ogen). • Momenten van zich richten op (bijv. voelen, kijken, luisteren) voorwerpen. • Reageert op de gemoedstoestand van bekende personen. 		
B38	<p>Herkent concrete verwijzers (gebruiksvoorwerpen) voor eten of drinken.</p>	<p>ADL en eetmomenten.</p>	<p>Maak gebruik van vaste openings- en afsluitingsrituelen bij de opening/afsluiting van contact of aanvang/afroning nieuwe activiteit.</p>
B39	<p>Opent de mond wanneer de lepel bij de mond wordt gehouden.</p>	<p>Als bij B38.</p>	<p>Als bij B38.</p>
B40	<p>Kan deelhandelingen herkennen van het aan- en uitkleden.</p>	<p>ADL momenten, zelfzorglessen, voorbereidingen op bewegen of zwemmen.</p>	<p>Als bij B38.</p>
B41	<p>Kent passief enkele grote lichaamsdelen. <i>Toelichting:</i> denk daarbij aan door herhaling het herkennen van de buik, voeten, handen, hoofd in terugkerende situaties. De leerling maakt door zijn gedrag duidelijk dat hij herkent wat er gaat gebeuren.</p>		

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B42	Onderzoekt voorwerpen in nabije omgeving.	In vrije en begeleide spelmomenten.	Voorkeursvoorwerpen om zelfstandig speelgedrag te stimuleren, baby speelgoed, sensomotorisch materiaal. Geef ruimte en tijd om de leerlingen de materialen zelf te onderzoeken en ontdekken.
B43	Reageert op de aanwezigheid van dieren.	In de lessen wereldverkenning, mens natuur en techniek, de VSO modules groen voor niveau A.	Breng de leerling in contact met dieren en de verzorging van dieren. Observeren en registreren van reacties.
B44	Merkt planten op en reageert erop.	In de lessen wereldverkenning, mens natuur en techniek, de VSO modules groen voor niveau A.	Breng de leerling in contact met planten en de verzorging van planten. Observeren en registreren van reacties.
B45	Zelfredzaamheid, hygiëne – Handen wassen. Merkt op dat er zand, plaksel, boter, etc. op zijn handen zit.	In vrije en begeleide (buiten) spelmomenten, tijdens de lessen kunstzinnige vorming en sensomotorische integratie. ADL en eetmomenten.	Benoem de aanwezigheid van zand, boter, ect. Herken en benoem de reactie van de leerling op “vieze handen”. Maak gebruik van voelbakken en verschillende knutsel materialen.
B46	Zelfredzaamheid, hygiëne – Handen wassen. Laat zijn handen wassen, heeft geen afkeer van water/zeep/was handelingen.	Tijdens de lessen kunstzinnige vorming en senso- motorische integratie. ADL en eetmomenten.	Begeleid de leerling bij het schoon maken van de handen, benoem wat je doet, herken en benoem de reactie van de leerling. Neem de tijd en zorg voor een prettige benadering.
B47	Zelfredzaamheid, hygiëne – Gezicht wassen. Merkt speeksel, boter, jam, pap, verf, etc. rond zijn mond/ op zijn gezicht op.	Als bij B45.	Als bij B45.

B48	Laat zijn mond/gezicht wassen, heeft geen afkeer van water/zeep/was handelingen.	Sensomotorische integratie ADL en eetmomenten.	Begeleid de leerling bij het schoon maken van de handen, benoem wat je doet, herken en benoem de reactie van de leerling. Neem de tijd en zorg voor een prettige benadering.
B49	Reageert als begeleider met zijn armen en handen speelt; geeft aan dit plezierig of onplezierig te vinden.	Spellessen, sociaal emotionele ontwikkelingslessen, in contact met anderen (1 op 1, ADL, bij begroeting) in vrije spelmomenten. Binnen de bewegingslessen, fysiotherapie.	Creëer de mogelijkheden tot zelfstandig en samen bewegen. Stoeien, BiM, Sherborne. Deel, herken, erken en benoem emoties van de leerling en jezelf.
B50	Is opmerkzaam te maken op zijn armen en benen.	Als bij B49.	Stoeien, BiM, Sherborne.
B51	Grijpt naar uitgestoken hand, kan die zo mogelijk vastpakken (begin motorische interactie).	Begeleide spelmomenten, bewegingslessen, fysiotherapie.	Waardering uitspreken voor acties van het kind. Mogelijkheid en tijd creëren voor de initiatieven van de leerling.
B52	Brengt de handen naar de mond.	ADL en eetmomenten, in vrije en begeleide spelmomenten.	Voorkeursvoorwerpen om zelfstandig speel- en onderzoekend gedrag te stimuleren, baby speelgoed. Voor leerlingen die genieten van eten/ proeven kan eetbaar materiaal stimulerend werken.
B53	Houdt een voorwerp vast dat in de hand gegeven wordt.	In vrije en begeleide spelmomenten.	Voorkeursvoorwerpen om zelfstandig speel- en onderzoekend gedrag te stimuleren, baby speelgoed.
B54	Richt zich op speelgoed buiten bereik.	In vrije en begeleide spelmomenten, tijdens de lessen bewegen en sensomotorische integratie.	Voorkeursvoorwerpen om zelfstandig speel- en onderzoekend gedrag te stimuleren, baby speelgoed.
B55	Speelt "Kiekeboe".		

Leerlijn 1 | Basale ontwikkeling

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B56	Speelt met verschillende stukken speelgoed.	In vrije en begeleide spelmomenten, tijdens de lessen bewegen en sensorische integratie.	Voorkeursvoorwerpen om zelfstandig speel- en onderzoekend gedrag te stimuleren, baby speelgoed.
B57	De leerling neemt initiatief in sociale interactie.	Bij iedere opening van contact (methode contact).	Complimenteren, herkennen en erkennen van kind als persoon, waardering uitspreken voor acties van het kind, veelvuldig naam benoemen, signaleren er benoemen van contact initiatieven vanuit leerling.
B58	Is actief bezig in een vertrouwde omgeving als een vertrouwd persoon nabij is.	In vrije spelmomenten.	Voorkeursvoorwerpen om zelfstandig speel- en onderzoekend gedrag te stimuleren, baby speelgoed. Houd contact met de leerling, spreek waardering uit voor zelfstandig spelen.
B59	Duidt aan dat hij een object wil hebben (kijken, reiken).		Complimenteren, herkennen en erkennen van het signaal dat de leerling uitzendt. Waardering uitspreken voor acties van het kind. Maak gebruik van voorkeursvoorwerpen om het nemen initiatief, en het uitzenden van signalen te stimuleren.
B60	Laat merken dat hij verwacht dat een ander terugkomt nadat hij is verdwenen. <i>Toelichting:</i> dit laten merken kan doordat de leerling blijft kijken in de richting van de deur (vanaf 8 maanden).		
B61	Laat zich kalmeren door een vertrouwd persoon die op afstand toespreekt.		

B62	Trekt de aandacht door geluiden te maken.	In alle situaties.	Complimenteren, herkennen en erkennen van het signaal dat de leerling uitzendt. Waardering uitspreken voor acties van het kind.
B63	Komt voor zichzelf op.	In situaties waarin keuzemogelijkheden worden aangeboden, er samen moet worden gespeeld en binnen ADL.	Als bij B62.
B64	Verdedigt zijn bezit.	In situaties waarin er samen moet worden gespeeld en binnen ADL. In gecontroleerde omgeving materialen afnemen of activiteit beëindigen.	Als bij B62.
B65	Laat merken dat hij iets niet wil of niet leuk vindt. <i>Toelichting:</i> laat dit merken door te gaan "jammeren", zich af te wenden, een voorwerp weg te duwen, het hoofd weg te draaien, de mond dicht te houden bij eten, etc.	Als bij B63.	Als bij B62.

9 maanden

OVM	<p>MH-lijn Zelfbeleving, zelfbeseft, competentie Vertoont gehechtheid aan vaste volwassenen.</p> <p><i>Voorbeelden:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Heeft vertrouwde en bekende voorwerpen waar het graag mee speelt of zichzelf mee troost. Is nieuwsgierig naar de omgeving. • In nabijheid van vertrouwde volwassenen is het kind ondernemend en actief: exploreert en verkent. • Slaapt niet zonder zijn knuffel of speen. • Staat open voor nieuw speelgoed of activiteiten.
-----	--

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
OVM	<p>MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid</p> <p>Bij de leerling is sprake van Object – en persoonspermanentie.</p> <p><i>Voorbeelden:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Initiatieven naar meer voorwerpen in de omgeving. Initiatief naar meer mensen en naar meer voorwerpen vanuit veiligheid vertrouwde volwassenen. Begin van zelf doen. • Zoekt eigen vertrouwde voorwerpen en personen die verdwenen zijn. • Geeft aan wel of niet te willen eten. • Pakt zelf stukjes brood en stopt ze in de mond, drinkt zelf uit de fles. Beweegt mee met aan- en uitkleden. • Zit los en geniet hiervan. 		
OVM	<p>MH-lijn Emotionele ontwikkeling</p> <p>De leerling ervaart veiligheid en plezier, maar ook boosheid en angst, met name in vreemde situaties.</p> <p><i>Voorbeelden:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Leest/voelt/ervaart emoties bij de vertrouwde personen (af). • Organiseert relatie tussen zichzelf en de ander en tussen zichzelf en het voorwerp beter. • Geniet van interactiespelletjes (jij en ik en het begin van jij en ik en het voorwerp) waarbij de partner emotie (spannend) reguleert. • Toont affectie bij een favoriet voorwerp, huilt als het afgepakt wordt. • Is door een bekende sneller getroost dan door een onbekende. Begin van groet- en afscheidsrituelen. • Doet gezichtsuitdrukkingen van personen na. 		
OVM	<p>MH-lijn Relatie met volwassenen</p> <p>Persoons- en objectpermanentie ontstaat.</p> <p><i>Voorbeelden:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • De leerling probeert aandacht van volwassene te trekken door te kijken, geluid te maken, te bewegen. 		

- Laat zich kalmeren door een vertrouwd persoon op enige afstand.
Eerste vorm van "samenwerken".
- Inspelen op bekende handelingen van volwassenen, bijv. helpen kopje vasthouden bij het drinken.
- Lacht bij een bekend spelletje.

B66	Met handen eten (zoals brood), in de mond stoppen.	Op alle eetmomenten.	Start met het samen ontdekken dat eten zelf kan. Creëer tijd en ruimte rondom eetmomenten voor het aanleren van zelfstandigheid.
B67	Voelt (en bekijkt) voorwerpen die op vaste plaatsen in de school staan.	Oriëntatie en mobiliteit, het samen of zelfstandig bewegen naar een andere ruimte.	De begeleider brengt de leerling bij de voorwerpen.
B68	Voelt verschillende weertypes.	Mens, natuur en techniek, wereldverkenning, buiten spelmomenten.	Laat de leerling verschillende weertypes ervaren: zonneschijn, regen, wind, etc.
B69	Associeert dagelijkse voorwerpen met dagelijkse handelingen.	Binnen ADL en zelfzorg.	De leerling associeert washand/zeep/wastafel met wassen; associeert kam of borstel met het kammen van de eigen haren; associeert tandenborstel en tandpasta met tanden poetsen.
B70	Associeert een zakdoek met een vieze neus en/of neus schoonmaken.	Binnen ADL en zelfzorg.	Herhalen van ritueel.
B71	Merkt de vieze neus op.	Op alle momenten.	Benoem de vieze neus. Herken en benoem de reactie van de leerling op "vieze neus".
B72	Gebruikt armen en benen om zich in het spel van zijn begeleider te mengen.	Op alle momenten van contact.	Creëer de mogelijkheid tot het zich mengen in het spel van een ander. Maak gebruik van liedjes waaraan bewegingen gekoppeld kunnen worden.

Leerlijn 1 | Basale ontwikkeling

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B73	Reageert (lichamelijk of emotioneel) op een lichamelijke actie van de begeleider.	Op alle momenten van contact.	De begeleider aait, kietelt de leerling, droogt de leerling hard / zacht af, etc. Herken en benoem de reactie van een leerling. Spreek waardering uit voor de acties van de leerling.
B74	Geeft op enigerlei manier aan dat hij/zij iets plezierig of onplezierig vindt. Bijv. het wiegen op schoot, gedagen worden, samen rollen, etc.	Op alle momenten van contact, binnen de bewegingslessen.	Creëer "spannende" situaties, waarop een leerling met emotie kan reageren. Sherborne, BiM, stoeien, schommelen. Herken en benoem de emotie van de leerling.
B75	Heeft verschillende motorische manieren van manipuleren. Voorbeeld: de leerling duwt een voorwerp weg, pakt deze vast, etc.	Binnen vrij en begeleid spel.	Maak gebruik van voorkeursvoorwerpen.
B76	Gebruikt zijn lichaamsdelen op een functionele manier. Bijv. een voorwerp vastpakken met de hand, wegduwen met de arm, etc.	Als bij B75.	Als bij B75.
B77	Geeft vocaal of non-vocaal aan dat hij nat of vies is, door zijn ongenoegen te laten blijken (niet bewust van de oorzaak van het ongenoegen).		
B78	Stopt een lepel in de mond, kan nog niet zelf eten.		
B79	Laat vocaal of non-vocaal (via gebaren) weten dat het een eenvoudige taak niet kan uitvoeren.		
B80	Onderzoekt via de tast naar voorwerpen of personen om zich heen.	In vrije spelmomenten.	Creëer de mogelijkheid tot onderzoeken, maak gebruik van voorkeursvoorwerpen of materialen die lijken op voorkeursvoorwerpen om onderzoekende houding te stimuleren.

B81	<p>Gebruikt zintuiglijke informatie om te komen tot gericht bewegen. <i>Toelichting:</i> de leerling richt bijv. zijn oor richting een geluid voordat hij in beweging komt. Kijkt merkbaar in de richting van zijn bewegen.</p>	<p>In alle situaties.</p>	<p>Onderzoek de voorkeurszintuigen, bied nieuwe materialen of activiteiten waarbij de leerling juist alleen of juist helemaal geen gebruik kan maken van voorkeurszintuig.</p>
B82	<p>Herhaalt de verrichtingen die hij gehoord of gezien heeft. <i>Toelichting:</i> de leerling gooit bijv. iets meerdere keren op de grond, om een reactie uit te lokken of om het vallen te ervaren.</p>	<p>Spel momenten en aanvang van nieuwe activiteit.</p>	<p>Opening/afsluiting van contact of aanvang/afroning nieuwe activiteit. Gebruik rituelen in spel en activiteit om voor de leerling herkenbare acties te creëren.</p>
B83	<p>Reageert op eigen spiegelbeeld. <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 4-6 maanden.</p>		<p>Aanbieden, observeren, registreren.</p>
B84	<p>Lacht tegen spiegelbeeld. <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 6-9 maanden.</p>		<p>Aanbieden, observeren, registreren.</p>
B85	<p>Laat merken dat hij spelletjes en gewoonten herkent (ontwikkeling: 6-9 maanden). <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 6-9 maanden.</p>	<p>Als bij B82.</p>	<p>Als bij B82.</p>
B86	<p>Verkent met vertrouwde voorwerpen een nieuw stukje van de ruimte. <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 6-9 maanden.</p>	<p>In alle situaties.</p>	<p>Creëer de ruimte en tijd om de leerling de mogelijkheid tot ontdekken te geven. Maak gebruik van voorkeursvoorwerpen.</p>
B87	<p>Speelt eenvoudige spelletjes samen met iemand anders onder begeleiding. <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 9-12 maanden.</p>	<p>Als bij B82.</p>	<p>Als bij B82.</p>

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B88	Is bereid iets af te staan met hulp van begeleiding. <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 9-12 maanden.		
B89	Kan alleen spelen. <i>Toelichting:</i> de leerling heeft geen directe stimulatie of begeleiding van een begeleider nodig.	Vrije spelmomenten.	Creëer de ruimte en tijd voor de leerling om alleen tot spelen te komen, maak gebruik van voorkeursvoorwerpen, zorg voor zo min mogelijk afleiding.
B90	Trekt de aandacht van volwassenen om iets specifiek gedaan te krijgen. <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 9-12 maanden.	In alle situaties.	Complimenteren, herkennen en erkennen van het signaal dat de leerling uitzendt. Waardering uitspreken voor acties van het kind.
B91	Wil bekende voorwerpen bij zich hebben.		Herkennen en benoemen van voorkeursvoorwerpen.
B92	Gaat sociale interactie aan door geven van voorwerpen.	Als bij B90.	Als bij B90.

12 maanden

OVM	<p>MH-lijn Zelfbeleving, zelfbesef, competentie</p> <p>Probleemoplossend vermogen en ervaringsbewustzijn worden zichtbaar. Trial en error leiden tot deze eerste ervaringen.</p> <p>Beginnende impulscontrole.</p> <p>Probeert uit nieuwsgierigheid veel uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Steekt handen overal in. • Probeert ergens op te klimmen. 		Creëer de mogelijkheid tot onderzoeken, maak gebruik van voorkeursvoorwerpen of materialen die lijken op voorkeursvoorwerpen om onderzoekende houding te stimuleren. Introduceer nieuwe materialen en activiteiten.
-----	---	--	---

- Peutert ergens aan of beweegt ergens naar toe, etc.
- Ervaart wanneer iets niet gaat lukken.
- Schudt “nee”/reageert op “mag niet”, maar doet het toch.

OVM

MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid

De leerling doet steeds meer zelf. Gaat handelingen inzetten tot bewust manipuleren en ontdekken van personen en voorwerpen. Neemt initiatief tot hulp zoeken in probleemsituaties. Neemt initiatief in spel met volwassenen.

- Gaat peuteren aan en in voorwerpen.
- Gooit voorwerpen en kijkt naar effect.
- Drinkt met hulp uit een kopje.
- Helpt met aankleden door mee te werken.
- Daagt uit roept, trekt aandacht.

Creëer de mogelijkheid tot onderzoeken, maak gebruik van voorkeursvoorwerpen of materialen die lijken op voorkeursvoorwerpen om onderzoekende houding te stimuleren. Introduceer nieuwe materialen en activiteiten. Benoem en stimuleer alle vormen van initiatief tot contact door de leerling.

OVM

MH-lijn Emotionele ontwikkeling

Nabijheid en aandacht helpen emoties te reguleren, evenals zelf een motorische beweging in zetten als toe- en afwenden, rollen, kruipen, lopen. Reageren op emoties van vertrouwde personen.

- Afwenden/geluiden maken/wegkruipen als het te eng of spannend wordt, er juist naar toe wenden/gaan als het uitdaagt of juist leuk is.
- Ervaart (horen/zien/voelen) emoties van vertrouwde personen en reageert daarop met signaalgedrag.
- De leerling vertoont zoekgedrag naar voorwerpen en wordt zich bewust van afscheid.

OVM

MH-lijn Relatie met volwassenen

Is actief in een vertrouwde omgeving met een vertrouwd persoon. Zoekt steun bij verzorgers in nieuwe situaties. Er ontstaat een vast interactiepatroon.

De leerling:

- Speelt eenvoudige volwassene-kind spelletjes.
- Kent het spel van geven en nemen.

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
	<ul style="list-style-type: none"> • Speelt vijftien tot twintig minuten alleen, betrokken bezig in de nabijheid van volwassenen. • Genegenheid wordt in vaste vormen getoond. Bijv. door omhelzingen, kusjes. • Doet zelf mee met Kiekeboe. • Speelt eenvoudige spelletjes met iemand anders. • Speelt met een bal door die terug te duwen naar één van de ouders. 		
	<p>Uitgangspunten vanaf dit moment</p>	<p>Bij alle openingen en afsluitingen van contact. In “spannende situaties”.</p>	<p>Benoem en stimuleer alle vormen van initiatief tot contact door de leerling. Creëer de mogelijkheid tot het aanleren van nieuwe motorische vaardigheden en het nemen van risico's, zelfstandig staan, lopen, schommelen, oprichten, bewegen. Hanteer rituelen bij begroeting of afscheid, bij aanvang of afsluiting van activiteit. Herken, erken en benoem emoties van jezelf en de leerling. Creëer de mogelijkheid tot onderzoeken, maak gebruik van voorkeursvoorwerpen of materialen die lijken op voorkeursvoorwerpen om onderzoekende houding te stimuleren. Introduceer nieuwe materialen en activiteiten.</p>
<p>B93</p>	<p>Herkent en wordt zich bewust van dagelijks terugkerende verschoonmomenten, potgewenning en toiletgang.</p>	<p>ADL momenten.</p>	<p>Hanteer vaste rituelen rondom de verzorging om herkenning tot stand te brengen.</p>

B94	Kan met hulp drinken uit een beker of zelf uit een tuitbeker.	Eetmomenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor eetmomenten om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandig eten/drinken.
B95	Maakt beweging van bestek naar mond (hoeft bestek niet te vullen).	Als bij B94.	Als bij B94.
B96	Houdt zelf een beker vast met twee handen.	Als bij B94.	Als bij B94.
B97	Drinkt zelf uit een aangepaste beker.	Als bij B94.	Als bij B94.
B98	Werkt mee door op verzoek lichaamsdeel op te tillen, bijv. billen omhoog bij luier aandoen.	ADL momenten, bewegingslessen, sensomotorische integratie.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandig bewegen en bijdragen aan de verzorging.
B99	Werkt mee door op verzoek lichaamsdeel in juiste richting te bewegen, bijv. arm naar voren bij aantrekken blouse.	Als bij B98.	Als bij B98.
B100	Werkt mee door op verzoek lichaamsdeel in juiste positie te brengen, bijv. steekt armen omhoog bij aantrekken trui.	Als bij B98.	Als bij B98.
B101	Werkt mee met de washandeling door bijv. handen aan te bieden, handen richting kraan te "sturen".	Als bij B98.	Als bij B98.
B102	Maakt een volwassene attent op lichamelijk ongemak.	Tijdens de lessen kunstzinnige vorming en sensomotorische integratie. ADL en eetmomenten.	Begeleid de leerling bij het schoonmaken van de handen, benoem wat je doet, herken en benoem de reactie van de leerling. Spreek waardering uit voor het signaal dat de leerling uitzendt.

Leerlijn 1 | Basale ontwikkeling

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B103	Maakt kambewegingen c.q. borstelbewegingen met een kam/borstel die hem in de handen wordt gegeven.	Zelfzorg.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B104	Begint met spelen tijdens een verzorgingsmoment.	ADL momenten.	Begeleider gaat mee in spel, maar buigt het spel om door te zeggen: "de laatste keer" en gaat terug naar de zakelijke handeling.
B105	Geeft aan een motorische handeling bij verzorging plezierig of onplezierig te vinden, bijv. tijdens het omrollen.	In situaties waarin keuzemogelijkheden worden aangeboden, binnen ADL.	Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind.
B106	Zelfredzaamheid: lichaamsschema – ervaren lichaam.	Bewegingslessen, zelfzorg, ADL, ruimtelijke oriëntatie.	Benoemen, aanraken, aanwijzen, bewegen en functioneel inzetten van eigen lichaamsdelen stimuleren.
B107	Maakt zelf was- en poetsbewegingen rond de neus met aangereikte zakdoek/washand.	Als bij B103.	Als bij B103.
B108	Steekt de handen onder een stromende kraan.	Als bij B103.	Als bij B103.
B109	Maakt wasbewegingen over zijn hoofd en lichaam.	Als bij B103.	Als bij B103.
B110	Praktische redzaamheid. Kan de eigen behoeften verbaal of non-verbaal (via lichaamstaal) uitdrukken bij bekende mensen (in de bekende omgeving).	Als bij B105.	Als bij B105.

B111

Sociaal-emotioneel.

Probeert een ander te imiteren in zijn spel of het handelen.

Toelichting: dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 12-15 maanden.

Samenspel, samenwerkingsmomenten.

Bij getoonde aandacht in de ander, interesse benoemen, benoemen wat de ander doet, voor doen, samen doen, zelf doen.

15 maanden

OVM

MH-lijn Zelfbeleving, zelfbeseft, competentie

- Verschil tussen ja en nee (wat wel en niet mag) proberen te reguleren. Weet dat de naam bij hem hoort.
- Reageert op eigen naam door hoofd toe te wenden, naar volwassenen te lopen, te stoppen bij het "nee dat mag niet".
- Reageert op aanwijzingen van volwassenen wat wel en niet mag.

OVM

MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid

- Motorische ontwikkeling: zelf gaan zitten, staan wordt inzet om initiatieven uit te voeren. Het kind maakt hier actief gebruik van. Imitatiegedrag. Gaat wensen en behoeften duidelijker aangeven.

OVM

MH-lijn Emotionele ontwikkeling

- Toont zich bewust van eigen emoties. Is hierin afhankelijk van de ander. Heeft bevestiging nodig.
- Toont zich blij of trots maar heeft de reactie van de ander nodig om het vol te houden.
- "Zo wat ben jij blij om mij weer te zien!"
- De ander reguleert de intensiteit van het handelen (bijv. stil-ssstttt, zachtjes doen).
- Reageert met affectie bijv. omarmen, hand vastpakken.
- De kern lijkt te zijn "het bewust zijn van de eigen emoties" (los nog van het hoe je dit constateert. De volgende zin volgt wat vreemd op de eerste zin. Die 2e zin heeft betrekking op het mee resoneren van de emotie van de ander en niet noodzakelijk op het bewustzijn van de eigen emoties.

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
OVM	<p>MH-lijn Relatie met volwassenen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gaat door met activiteit wanneer vertrouwd persoon even uit de omgeving verdwijnt. • Doet eenvoudige handelingen van personen na in spel. • Maakt wensen kenbaar door pakken, trekken, vragen of ander signaalgedrag. • Doet zelf op zijn eigen manier. • De leerling gooit of duwt met speelgoed als spel/om aan te geven dat het dat speelgoed niet wil. • De leerling overhandigt een stukje speelgoed aan een vertrouwd persoon of laat het zien. • Steekt armen uit bij het aankleden. 		
B112	Kan zich wassen met hulp.	Zelfzorg.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B113	Werkt mee door uit zichzelf en/of vanuit de routine een lichaamsdeel op te tillen. Bijv. door de billen omhoog te brengen bij het omdoen van een luier.	Als bij B112.	Als bij B112.
B114	Werkt mee door uit zichzelf/routine lichaamsdeel in de juiste richting te bewegen, bijv. arm naar voren bij aantrekken blouse.	Als bij B112.	Als bij B112.
B115	Werkt mee door uit zichzelf/routine lichaamsdeel in de juiste positie te brengen, bijv. steekt arm omhoog bij trui aantrekken.	Als bij B112.	Als bij B112.
B116	Associeert handdoek met einde wassen en afdrogen.	Als bij B112.	Als bij B112.

B117	Werkt actief mee met afdrogen, biedt handen aan, zit stil, etc.	Zelfzorg.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B118	Veegt een vies gezicht oppervlakkig af.	Als bij B117.	Als bij B117.
B119	Neemt initiatief tot voortbewegen, onwillekeurig door de ruimte; rolt, schuift, kruipt.	Vrije situaties in de klas, spellessen, bewegingslessen.	Zorg voor optimale omstandigheden, geen obstakels of andere leerlingen in de route.
B120	Neemt initiatief tot voortbewegen, doelgericht door de ruimte; rolt, schuift, kruipt ergens naartoe.	Vrije situaties in de klas, spellessen, bewegingslessen.	Maak gebruik van voorkeursmaterialen. Zorg voor optimale omstandigheden, geen obstakels of andere leerlingen in de route.
B121	Werkt mee door uit zichzelf/routine een lichaamsdeel op te tillen, bijv. billen omhoog bij luier afdoen.	Als bij B117.	Als bij B117.
B122	Werkt mee door uit zichzelf/routine lichaamsdeel in juiste richting te bewegen, bijv. voet naar volwassene toe bij uittrekken sok.	Als bij B117.	Als bij B117.
B123	Werkt mee door uit zichzelf/routine lichaamsdeel in juiste positie te brengen, bijv. been naar voren om schoen uit te trekken.	Als bij B117.	Als bij B117.
B124	Werkt mee door lichaamsdelen actief te gebruiken om uittrekken van kledingstukken te vergemakkelijken.	Als bij B117.	Als bij B117.
B125	Trekt op verzoek samen met de volwassene aan het kledingstuk dat uit moet.	Als bij B117.	Als bij B117.

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B126	Geeft duidelijk aan wanneer hij/zij iets niet wil.	In situaties waarin keuzemogelijkheden worden aangeboden, binnen ADL.	Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind.
B127	Ontdekt bewegingen die hij met zijn lichaam kan maken. <i>Toelichting:</i> ontdekt bijv. dat hij kan wiegen.	Vrije situaties in de klas, spellessen, bewegingslessen.	Zorg voor optimale omstandigheden, geen obstakels of andere leerlingen in de route. Maak gebruik van voorkeursmaterialen.
B128	Ontdekt dat hij met zijn lichaam dingen in gang kan zetten. <i>Toelichting:</i> gaat geluiden of bewegingen maken.	Vrije situaties in de klas, spellessen, bewegingslessen.	Maak gebruik van voorkeursmaterialen, geef respons en aanmoediging wanneer het kind iets in gang zet. Benoem succeservaring.
B129	Sociaal-emotioneel Reageert op de emoties van andere leerlingen. <i>Toelichting:</i> dit past bij een "normale" ontwikkelingsfase tussen 15-18 maanden.	Kringspellen, vrije situaties, lessen sociaal emotioneel.	Benoem de emotie van de ander, benoem de reactie van de leerling. Reageer zelf op de emotie van de ander, voorbeeld gedrag.

18 maanden

OVM	MH-lijn Zelfbeleving, zelfbesef, competentie • Gebruikt eigen naam. Ontdekt de kracht van eigen ideeën, vanuit het toeval. Leert van het toeval en gaat het vaker bewust toepassen.		
OVM	MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid • Gaat opdrachten uitvoeren op eigen wijze en brengt op eigen wijze variaties aan.		

OVM	<p>MH-lijn Emotionele ontwikkeling</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vergelijkt eigen emoties met die van een ander. Krijgt (eigen)taal voor emoties. Concrete empathie voor anderen wordt zichtbaar. • Geeft reactie op andere voorkeuren: ervaart (ziet, voelt) bijv. dat persoonlijke voorkeur niet gedeeld wordt door de ander (wat betreft eten, spelletjes) en geeft een reactie. Geeft eigen lichamelijke betekenis aan of benoemt: blij, boos, huilen, etc. 		
OVM	<p>MH-lijn Relatie met volwassenen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gaat op onderzoek uit in vertrouwde omgeving wanneer vertrouwde persoon eruit gaat. Roept volwassene; spreekt volwassene aan. Voert eenvoudige opdrachten uit. Meer losmaken van volwassenen door "vooruitlopen en zijwegen nemen". • Spreekt ouders aan met "papa" en "mama", doet bekende handelingen van vertrouwde personen na. Geeft iets aan de ander. Zwaait naar anderen op een passend moment bijv. bij het weggaan. • Loopt vooruit, gaat alleen de trap op, vertrouwde personen zijn meer op afstand. 		
B130	<p>Kan duidelijk maken dat hij/zij zich niet lekker voelt.</p>		<p>Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind, doorvragen.</p>
B131	<p>Kan eigen lichaamsdelen aanwijzen.</p>	<p>De lichaamsdelen die dagelijks benoemd worden, zoals: buik, voet, hand, etc.</p>	<p>Voor doen, samen doen, zelf doen.</p>
B132	<p>Kan handen wassen en afdrogen met hulp en/of gedeeltelijk zelf.</p>	<p>Zelfzorg, ADL momenten.</p>	<p>Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.</p>

Leerlijn 1 | Basale ontwikkeling

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B133	Merkt het verschil tussen bekenden en vreemden.	Bij iedere ontmoeting met een ander.	Leerling vragen de persoon te benoemen of aan te wijzen. Bevestigen van het signaal dat de leerling geeft. Ruimte laten voor negatieve reactie van een leerling op een ander.
B134	Herkent de dagelijkse terugkerende activiteiten met betrekking tot henzelf, zoals: eten, drinken, slapen, spelen, buiten zijn of in huis.	Bij aanvang van nieuwe activiteit.	Leerling mee laten werken in de voorbereiding op activiteit. Starten met dagritme (kaart, verwijzer, etc.).
B135	Kan eigen behoeftes verbaal of lichamelijk uitdrukken.	In alle situaties.	Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind. En vraag door: wat wil je wel/niet?
B136	Werkt mee door lichaamsdelen actief te gebruiken om aantrekken van kledingstukken te vergemakkelijken.	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B137	Trekt op verzoek samen met de volwassenen een kledingstuk naar beneden (bijv. trui) of omhoog (bijv. broek).	Als bij B136.	Als bij B136.
B138	Herkent momenten waarop haren gekamd moeten worden, bijv. na zwemmen.	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid. Creëer ruimte om zelf voorbereidingen te treffen (zoek zelf borstel of handdoek).

B139	Kan was- en afdroogbewegingen maken, eventueel met washand/ handdoek; imiteert volwassene.	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B140	Het handenwassen na bijv. spelen met zand, scheerschuim, of na het verven. Het roept geen verbazing (meer) op.	Als bij B139.	Als bij B139.
B141	Is zich bewust van zijn bewegingsmogelijkheden, zet deze mogelijkheden in tijdens bijv. een contactspel.	Vrije situaties in de klas, spellessen, bewegingslessen, Sherborne.	Maak gebruik van voorkeursmaterialen, geef respons en aanmoediging wanneer het kind zijn bewegingsmogelijkheden inzet. Benoem succeservaring.
B142	Kan simpele lichaamsdelen herkennen/aanwijzen bij zichzelf. <i>Toelichting:</i> de leerling wijst bijv. de eigen neus aan, of de mond.		Voor doen, samen doen, zelf doen.
B143	Gaat zitten of liggen als begeleider dit vraagt.		Aanmoedigen, ondersteunen van pogingen tot. Wanneer een leerling er blijk van geeft de opdracht te hebben begrepen spreek hiervoor dan waardering uit.
B144	Gaat zitten of liggen als begeleider dit vraagt.		Als bij B143.
B145	Accepteert het zitten op de toilet.		Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling.
B146	Begrijpt de begrippen, happen, drinken, heet, mmm, koek, eten.	Eetmomenten	Zorg voor een consequente woordkeuze en stem dit af binnen het team.
B147	Geeft aan honger of dorst te hebben.	Alle situaties	Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind. Vraag door: wat wil je wel/niet?

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B148	Wijst aan wat hij op brood wil of drinken bij een keuzemogelijkheid tussen twee voorwerpen.	Eetmomenten.	Tijd en ruimte creëren voor de leerling om keuze kenbaar te maken. Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind. Vraag door: wat wil je wel/niet?
B149	Maakt onderscheid tussen eetbaar en niet-eetbaar. <i>Toelichting:</i> weet of heeft ervaren dat je de kastanjes op het schoolplein niet kunt opeten. Het geeft eten aan een begeleider dat volgens hem niet schoon is.	Alle situaties.	In een veilige, gecontroleerde situaties ervaringen op doen met wat wel en niet eetbaar is. Benoem voorwerpen die wel of niet eetbaar zijn.
B150	De leerling doet vijf minuten mee aan de gezamenlijke maaltijd.	Eetmomenten.	Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling.
21 maanden			
OVM	<p>MH-lijn Zelfbeleving, zelfbesef, competentie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gebruik "ik" (non-verbaal en verbaal) als aanduiding voor zichzelf of als het iets zelf wil doen. Ik wil nu... Ik wil niet... Ik wil samen... Ik wil met.... • Krachtig "nee" of "ja". Geeft blijk van wat het zelf wil, door lichaamstaal, signaalgedrag, (eigen) taal. 		
OVM	<p>MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • Eigen wil wordt zichtbaar, doet veel zelf. • Roept veel "nee"/geeft duidelijk "NEE" aan, zelf doen. 		

- Duwt hulp weg, strubbelt erg tegen.
- Geeft (non)verbaal aan zelf te handelen.
- Wil zindelijk zijn (overdag) en is klokkzindelijk (plast op vaste tijden- zonder luier).
- Veegt met zakdoek langs de neus.

OVM

MH-lijn Emotionele ontwikkeling

- Emotioneel onrustige periode door het manifesteren van het 'ik"-besef. Laat grensverleggend gedrag zien. Concrete empathie: reageert gevoelig op emoties van anderen vanuit eigen referentiekader.
- Spanning in de opvoedingsrelatie: eigen behoeften versus opvoeding.
- Grensverkenning (non-verbaal): "Wil zelf".
- Probeert uit, wil anders.
- Reageert trots en blij, afwerend en sluit zich af of er komt een woedeaanval.
- Reageert vanuit eigen ervaring als iemand laat merken verdrietig te zijn, pijn te hebben.
- Kusje geven, aaien, omarmen, hand vastpakken.

OVM

MH-lijn Relatie met volwassenen

- De leerling durft zelf even bij vertrouwd persoon weg te gaan. Nabijheid nog van groot belang. Probeert de volwassene iets van zijn belevenissen te vertellen. Weet wat verschillende volwassenen toebehoort (begin van eigendomsbegrip).
- Geeft iets aan volwassenen en houdt het niet voor zichzelf (bijv. met koekjes rondgaan).
- Vraagt aandacht van de ouders door vragen te stellen, loopt aan het handje, probeert het slapen gaan te rekken.
- Voert opdrachten uit en wacht reactie van volwassene af.
- Is gevoelig voor sociale beloning van vertrouwde personen.
- Grenstoetsend.
- Weet wat wel of niet mag.

Leerlijn 1 | Basale ontwikkeling

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B151	Geeft een leeg bord terug aan de begeleider.		Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling.
B152	Brengt een gevulde vork naar de mond.	Eetmomenten.	Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling. Geef voldoende tijd om tot zelfstandig handelen te kunnen komen.
B153	Geeft blijk van herkenning bij personen in voor hem bekende schoolomgeving: leerkracht, assistent, therapeut en vakleerkracht.	Bij iedere ontmoeting met een ander.	Vraag de leerling de persoon te benoemen of aan te wijzen. Bevestig het signaal dat de leerling geeft.
B154	Drukt eigen behoeftes verbaal of lichamelijk uit bij mensen in de naaste omgeving.	In alle situaties.	Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind. Vraag door: wat wil je wel/niet?
B155	Vindt zonder hulp een bekende ruimte.	Zonder assistentie van een begeleider.	Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling.
B156	Benoemt enkele lichaamsdelen bij zichzelf.	In alle situaties.	Voor doen, samen doen, zelf doen.
B157	Helpt een product tillen.	In alle situaties.	Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling. Vraag om hulp, geef de leerling "mede-verantwoordelijkheid".
B158	Vindt zelf meubilair in bekende ruimte.		Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling.

B159	Komt in aanraking met dieren.	Mens, natuur en techniek, vrije spelmomenten, modules groen.	Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling. Observeer en benoem de reactie van de leerling. Ondersteun bij angst of afweer.
B160	Komt in aanraking met voorwerpen die te maken hebben met planten en dieren.	Als bij B159.	Als bij B159.
B161	Komt in aanraking met fysische verschijnselen als: kleur, vorm, structuur, geluid, geur, warmte en licht.	Als bij B159.	Als bij B159.
B162	Trekt op verzoek samen met de volwassenen een kledingstuk naar beneden (bijv. een trui) of omhoog (bijv. de broek).	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B163	Trekt op verzoek deel van kledingstuk aan, bijv. arm in de mouw, waarna volwassene verder helpt.	Als bij B162.	Als bij B162.
B164	Trekt uit zichzelf spontaan deel kledingstuk aan, bijv. steekt benen in broek, waarna volwassen verder helpt.	Als bij B162.	Als bij B162.
B165	Verricht zelf enige handelingen als: washand pakken, handdoek "aanreiken", zeep pakken, washand uitwringen.	Als bij B162.	Als bij B162.
B166	Begrijpt eenvoudige taalbegrippen met betrekking tot handen wassen; laat handen eens zien, kom eens met de handen, washand, zeep, handdoek, etc.	Alle situaties.	Zorg voor een consequente woordkeuze en stem dit af binnen het team.
B167	Gebruikt actief eenvoudige taal m.b.t. handen wassen.	Zelfzorg, ADL momenten.	Zorg voor een consequente woordkeuze en stem dit af binnen het team. Herhalen van de taal van de leerling. Spreek waardering uit voor taalgebruik.

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B168	Begrijpt eenvoudige taal wat betreft het kammen van de haren.	Zelfzorg, ADL momenten.	Zorg voor een consequente woordkeuze en stem dit af binnen het team. Herhalen van de taal van de leerling. Spreek waardering uit voor taalgebruik.
B169	Gebruikt eenvoudige taal wat betreft het verzorgen van de haren.	Als bij B168.	Als bij B168.
B170	Trekt uit zichzelf aan kledingstuk dat uit moet.	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B171	Trekt op verzoek samen met de volwassenen een kledingstuk naar beneden (bijv. een trui) of omhoog (bijv. zijn broek).	Als bij B170.	Als bij B170.
B172	Trekt op verzoek deel van kledingstuk aan, bijv. arm in de mouw, waarna volwassene verder helpt.	Als bij B170.	Als bij B170.
B173	Trekt uit zichzelf spontaan deel kledingstuk aan, bijv. steekt benen in broek, waarna volwassene verder helpt.	Als bij B170.	Als bij B170.
B174	Eet zijn mond leeg voordat hij praat.	Eetmomenten.	Voorbeeld gedrag. Benoem gewenst gedrag en complimenteer bij gewenst gedrag.
B175	Blijft 30 minuten aan tafel zitten tijdens de gezamenlijke maaltijd.	Eetmomenten.	Creëer optimale omstandigheden passend bij de leerling. Voorbeeld gedrag, benoemen gewenst gedrag en complimenteren gewenst gedrag.

B176	Geeft actief aan wat hij wil eten en drinken (kaas, pasta, jam, boter(ham), melk).	Eetmomenten.	Tijd en ruimte creëren voor de leerling om keuze kenbaar te maken. Complimenteren, herkennen, erkennen en benoemen van het signaal dat de leerling uitzendt. Spreek waardering uit voor acties van het kind. Vraag door: wat wil je wel/niet?
B177	Trekt uit zichzelf deel kledingstuk. Bijv. de broek over de billen waarna een volwassene samen met de leerling de rest uittrekt.	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B178	Trekt samen met volwassene aan grote rits die de volwassene los maakt.	Als bij B177.	Als bij B177.
B179	Trekt na beginnetje van volwassene zelf verder aan rits die de volwassene los maakt.	Als bij B177.	Als bij B177.
B180	Trekt zelf grote rits van boven naar beneden waarna de volwassenen deze losmaakt.	Als bij B177.	Als bij B177.
B181	Trekt op verzoek kledingstuk naar beneden bijv. onderbroek.	Als bij B177.	Als bij B177.
B182	Trekt op verzoek een kledingstuk uit als dit is voorbereid. Bijv. sok is over de hiel getrokken of trui is over het hoofd getrokken.	Als bij B177.	Als bij B177.
B183	Trekt op verzoek een kledingstuk uit als de sluiting is losgemaakt bijv. een jas of schoen.	Als bij B177.	Als bij B177.
B184	Trekt op verzoek een (loszittend) kledingstuk geheel uit.	Als bij B177.	Als bij B177.
B185	Trekt op verzoek grote ritssluiting los.	Als bij B177.	Als bij B177.

Leerlijn 1 | Basale ontwikkeling

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
B186	Trekt op verzoek klittenband of veters zodanig los dat schoen kan worden uitgetrokken.	Zelfzorg, ADL momenten.	Consequent taalgebruik, afstemming in het team. Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B187	Trekt samen met volwassene grote rits omhoog.	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B188	Trekt na begin volwassene grote rits zelf omhoog.	Als bij B187.	Als bij B187.
B189	Trekt zelf grote rits omhoog nadat onderkant is vastgemaakt.	Als bij B187.	Als bij B187.
B190	Trekt op verzoek een kledingstuk omhoog, bijv. onderbroek.	Als bij B187.	Als bij B187.
B191	Trekt op verzoek kledingstuk aan als dit is voorbereid, bijv. sok is over de voet getrokken of trui is over het hoofd getrokken.	Als bij B187.	Als bij B187.
B192	Trekt op verzoek kledingstuk geheel aan.	Als bij B187.	Als bij B187.
B193	Pakt op verzoek een aan te trekken kledingstuk.	Als bij B187.	Als bij B187.
B194	Herkent een kam en/of haarborstel als verwijzers voor verzorgen van de haren.	Als bij B187.	Als bij B187.
B195	Herkent een washand/doekje als verwijzer voor het wassen.	Zelfzorg, ADL momenten.	Zorg voor consequent taalgebruik en stem dit af in het team.

B196	Herkent een luier of wc-rol als verwijzer voor toiletgang.	Zelfzorg, ADL momenten.	Zorg voor consequent taalgebruik en stem dit af in het team.
B197	Vult zijn lepel en eet van de lepel (knoeien mag).	Zelfzorg, ADL momenten.	Voor doen, samen doen, zelf doen. Creëer tijd en ruimte voor momenten van verzorging en beweging om zelfstandigheid aan te kunnen leren. Spreek waardering uit voor alle pogingen tot zelfstandigheid.
B198	Prikt stukjes brood aan een vork.	Als bij B197.	Als bij B197.
B199	Eet een boterham uit het vuistje.	Als bij B197.	Als bij B197.
B200	Drinkt uit een gewone beker zonder te morsen.	Als bij B197.	Als bij B197.

21 maanden

OVM	<p>MH-lijn Zelfbeleving, zelfbesef, competentie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kort uitstel van behoeften vanuit groeiend "ik"- besef. • In voorspelbare situatie/omgeving stelt het kort eigen behoefte uit. Duidelijke ondersteuning/non-verbale communicatie van volwassenen is noodzakelijk: "Ik ga eerst naar de wc en daarna", "Eerst de laarzen aan en dan mag jij", "Eerst de deur open doen en dan gaan we". 		
OVM	<p>MH-lijn Zelfstandigheid, zelfredzaamheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • De leerling doet eenvoudige handelingen zelfstandig. • Pakt speelgoed, doet zelf de jas aan of zet de muts op. • Maakt droogbewegingen met handdoek langs het lichaam. • Droogt met instructie handen/gezicht. • Eet zelf met lepel of vork. • Kleedt zichzelf met eenvoudige kledingstukken aan- en uit. • Drinkt zonder te knoeien. 		

Leerlijn 1 | Basale ontwikkeling

Nummer	Omschrijving	Leerstof aanbod Wat? Welke activiteit. Leerstofbron	Didactisch handelen Hoe? Werkvorm, instructie, hulpmiddelen
OVM	MH-lijn Emotionele ontwikkeling <ul style="list-style-type: none"> • De leerling gebruikt "eigen" taal bij emotieregulering. Verbindt consequenties aan emoties. Empathie: zet nu meer taal/gebaren in, maar nog steeds vanuit eigen referentiekader. • Geeft met bijv. (zijn eigen) taal aan dat het getroost wil worden of dat de ander getroost wordt. (vanuit imitatie, eigen beleving). • Uit zich verdrietig of boos als activiteit niet doorgaat.		
OVM	MH-lijn Relatie met volwassenen <ul style="list-style-type: none"> • De leerling maakt zijn wil duidelijk. Is erg afhankelijk naar zijn verzorgers en verlegen naar vreemden. Wendt zich tot meer bekende personen voor bepaalde behoeften. • Vertelt op eigen initiatief aan bekende personen over zichzelf. • Helpt mee met de volwassene. • Toont meegaand gedrag. • Laat de volwassene speelgoed zien. • Draagt op verzoek dingen aan.		